

Het natuurgebied van De Ennemaborg te Midwolda

Leo Stockmann

Foto's van de auteur.

Te midden van het weidse Groningse land ligt bij het dorp Midwolda het landgoed De Ennemaborg met een oppervlak van 426 ha. Het landgoed bestaat uit vier delen: borg + park, natuurgebied, dagrecreatiegebied (met onder andere zwemplas en strandje) en landbouwgebied. Onderstaand zal alleen worden ingegaan op het natuurgebied, waar enkele jaren geleden een begrazingsexperiment is gestart.

Het natuurgebied en de grazers

Het natuurgebied bestaat uit een centraal gelegen bos (smal, maar circa 2,5 km lang), nieuw bos (in 1982 aan de westkant aangeplant) en voormalige produktieakkers en -graslanden en is op dit moment 110 ha groot.

Vanwege de begrazing is het gebied ingerasterd. Dit is in drie fasen geschied. Door het deel binnen het noordelijke raster loopt een brede sloot met een kunstmatig aangebracht kronkelend verloop. Binnen het middelste en het zuidelijke raster is buiten het bos een kleine plas uitgegraven met licht glooiende taluds. In het bos binnen het middelste raster ligt een vroeger uitgegraven kleine vijver. De sloten en de plasjes kunnen door de paarden en de koeien als drinkplaats worden gebruikt. Bij het huidige natuurgebied zal binnenkort een zogenaamde natuurplas worden toegevoegd. De uitgraving daarvan is al bijna voltooid.

Enkele nadere gegevens betreffende het natuurgebied staan vermeld in tabel 1.

	gereed	loofbos	nieuw loofbos (1982)	weide/ ruigte	soort grazer (aantal beesten, september 1986)
noordelijke raster	voorjaar 1982	18 ha	6 ha	30 ha	Koniks (12), Blaarkoppen (6). Aanvankelijk ook Shetlandpony's.
middelste raster	eind 1983	12 ha	2 ha	11 ha	Shetlandpony's (10). Binnenkort Koniks en Blaarkoppen.
zuidelijke raster	eind 1985	17 ha	2,5 ha	13 ha	Geen. Binnenkort Koniks.

Tabel 1. Enkele gegevens betreffende het begrazingsgebied van De Ennemaborg.

Bij de tabel moeten de volgende opmerkingen worden geplaatst.

1. Mogelijk nog dit jaar komt er een verbinding tot stand tussen het noordelijke en het middelste raster. De Shetlandpony's zullen dan van de hand worden gedaan. De Koniks en de Blaarkoppen kunnen dan vrij van het ene naar het andere ingerasterde deel gaan.
2. Een verbinding tussen het middelste en het zuidelijke raster zal nog wel verscheidene jaren op zich laten wachten. Dit hangt samen met de aanleg van een geplande snelweg direct ten zuiden van het natuurgebied.
3. Het in 1982 aangeplante bos is nog niet toegankelijk voor de grazers. Een tijdelijk raster voorkomt betreding.
4. Met de paarden vindt jaarrond begrazing plaats. De Blaarkoppen blijven in het veld zolang het weer dat toelaat, dat wil zeggen bij sneeuw en/of vorst worden ze op stal gezet, in de werkschuur bij de borg. Pas nadat de koeien in het voorjaar hebben gekalfd worden ze weer in het veld gebracht.

Koniks op een weide met Pitrus. Let ook op de scherpe begrenzing tussen het bos en de weide, april 1986.

Foto: Leo Stockmann.



Het beheer

Het unieke voor Nederland van het beheer op De Ennemaborg is dat het om een loofbos/weidebegrazing gaat met paarden en runderen. Het beheer is erop gericht de natuur zoveel mogelijk haar gang te laten gaan. In het bos worden zieke en dode bomen (staand of liggend) niet meer weggehaald. Voor de aangetaste Iepen, zie de paragraaf 'schors en bastvraat'. In een jong bosgedeelte (gemengd hout, aangeplant in 1950) heeft de Stichting Vrijwillig Bosbeheer in 1981 toestemming gekregen enkele experimenten uit te voeren. Verscheidene bomen zijn omgezaagd, enkele daarvan op manshoogte. Een aantal bomen is scheefgetrokken en een aantal geringd. Op vele plaatsen werden takken opgestapeld. Dit alles had tot doel om van een eentonig bosgedeelte een meer natuurlijk uitziend bosgedeelte te maken dat levensmogelijkheden biedt voor meer soorten organismen dan voorheen. De voormalige produktie-akkers en -graslanden worden niet gemaaid en gehooid en alleen bemest door de dieren. De bedoeling is dat hier een parkachtig landschap zal ontstaan en dat de nu nog bestaande scherpe grenzen tussen bos en weiden zullen verdwijnen. De grote grazers zijn binnen het raster vrij te gaan en te staan waar ze willen. Zij moeten mede de structuurontwikkeling binnen het natuurgebied bepalen.

De paarden worden 's winters niet bijgevoerd. Ook zijn er geen likstenen uitgelegd. Om het bestand aan bepaalde mineralen in hun lichaam op peil te houden likken de paarden wel eens zand.

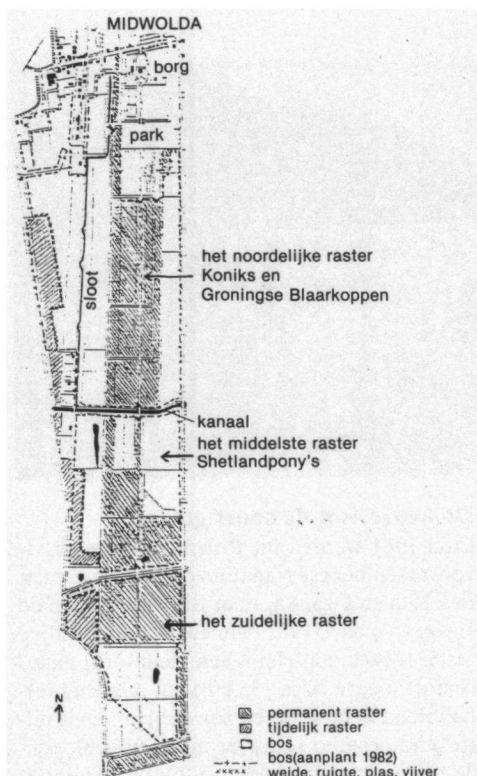
De keuze van de soort grazer

Eind 1981 werden uit Polen drie Koniks, de volwassen hengst Nagar en de drachtige merries Jota en Ozanka, naar Midwolda gehaald en op 1 maart 1982 binnen het noordelijke raster toegelaten. Het is een klein soort paard (schofthoogte circa 135 cm) dat nog enig tarpانبloed in de anderen zou hebben, en is uitstekend bestand tegen de meest uiteenlopende weersomstandigheden. Ook in de winter tijd, wanneer het voedselaanbod verre van optimaal is, weet het zijn kostje in bos en veld bijeen te scharrelen. Een ideaal paard dus voor jaarrondbegrazing. Daar bovendien alleen in Polen een redelijk aantal Koniks voorkomt (in Popielno wordt er selectief gefokt op zo veel mogelijk tarpankenmerken) wordt met het stichten van een Nederlandse groep aan risicospreiding gedaan. Op dit moment (september 1986) bevinden zich binnen het noordelijke raster twaalf Koniks.

Een tweedeling van de groep kwam dit voorjaar tot stand. Eén groep staat onder leiding van de achtjarige hengst Nagar, de andere groep onder leiding van de vierjarige hengst Astra.

Hoewel ook de Shetlandpony's winterhard zijn en ook bewezen hebben zonder bijvoeding de winter door te kunnen komen, heeft de Stichting Het Groninger Landschap van begin af aan gesteld dat de aanwezigheid van de pony's slechts een tijdelijk zaak is. Ook binnen het noordelijke raster hebben in de begintijd een aantal pony's gelopen.

De Blaarkopkoe is een typisch Gronings ras en waard om in stand gehouden te worden. Vandaar dat de eerste keus op dit ras viel.



De situatie van het natuurgebied De Ennemaborg in 1986.

Het valt echter nog te bezien of ermee doorgegaan wordt, zie hiervoor de laatste paragraaf. De koeien worden in de zomerperiode ingeschaard om met de paarden een flink deel van de grote grasproductie af te grazen, zodat er in de winterperiode minder ophoping van dood materiaal ontstaat.

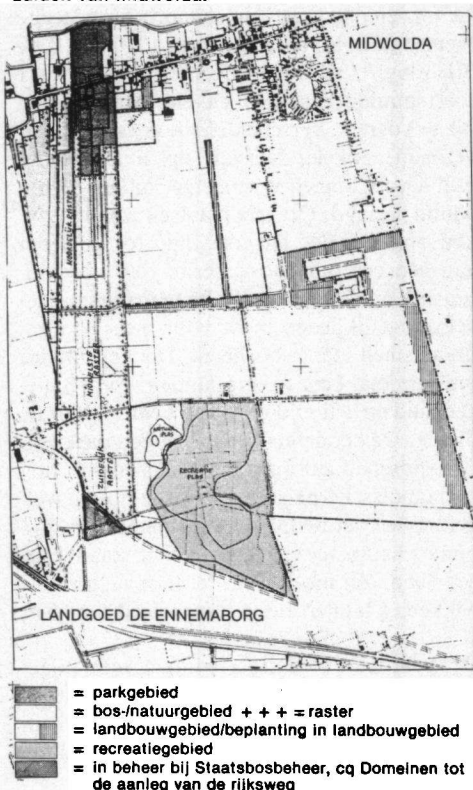
Zeer globale beschrijving van de vegetatie

Het bos van De Ennemaborg is aangelegd en had tot in de jaren zeventig de bestemming van produktiebos. De oudste opstanden dateren uit 1869 en 1909 en bestaan uit Zomereik. Ook een aantal oudere Essen en Amerikaanse Eiken komt voor. Enkele Beuken zijn meer dan twee eeuwen oud. Jongere opstanden zijn geplant tussen 1949 en 1965 en bestaan uit Beuk, Beuk + Zomereik, Zomereik, Zomereik + Es, Es of kennen een gemengde samenstelling met onder andere Zomereik, Amerikaanse Eik, Esdoorn, Els en Berk.

Tijdens de zware stormen van 1972/1973 en

1976 zijn zeer veel oude eiken omgewaaid. De stammen zijn weggehaald, maar de stronken getuigen nog van de gebeurtenissen. Grote delen van de ontstane stormgaten zijn vrij snel nadien weer ingeplant met Zomereik. Onder enkele jongere opstanden komt een vrij dichte struiklaag voor van onder andere Hazelaar, Amerikaanse Vogelkers, Vogelkers, Lijsterbes en Vlier. Onder andere jonge opstanden ontbreekt bijna elke ondergroei. Onder de oudere eiken bevindt zich veel Braam en Rankende Helmbloem. De Braam heeft zich vooral ontwikkeld na de Tweede Wereldoorlog. Tot in de Tweede Wereldoorlog is het bos beweid met koeien. Deze konden het bos niet uit. Onder de eiken bevond zich in die periode een grasachtige vegetatie. Hier en daar groeit Gladde Witbol. Op enkele lokaties komt veel Brede Stekelvaren voor. Plaatselijk zijn concentraties van Meidoorn en (Amerikaanse) Vogelkers aanwezig (spontane vestiging). Langs de slootjes in het bos komt hier en daar veel Brandnetel voor. Speenkruid groeit in het voorjaar op bepaal-

Ligging van het landgoed 'De Ennemaborg', ten zuiden van Midwolda.



de plekken massaal. Op en langs de bospaden groeien verscheidene soorten gras.

De meeste voormalige akkers en graslanden zijn in het begin van de jaren tachtig uit de produktie genomen.

Op enkele akkerpercelen binnen het noordelijke raster hebben zich naast onder andere Kweek en Fioringras veel Pitrus en Kruipende Boterbloem gevestigd. Op enkele moeras-sige stukken groeit Driedelig Tandzaad uitbundig. Op andere voormalige akkers overheersen in sterke mate Kweek en Fioringras en plaatselijk Gestreepte Witbol. Op een voormalig produktiegrasland komt onder andere veel Timotheegras voor, alsmede veel Kruipende Boterbloem en Pitrus. Op een ander deel van dit zelfde grasland overheerst Kruipende Boterbloem in sterke mate. Plaatselijk komt binnen genoemd raster ruigte voor in de vorm van onder andere Akkerdistel en Brandnetel. Op een klein stuk voormalige akker komt onder andere Fioringras, Gestreepte Witbol, Gewoon Biggekruid en Schapezuring voor.

Binnen het middelste raster heeft zich op twee akkers veel ruigte ontwikkeld met onder andere Akkerdistel, Brandnetel, Ridderzuring, Braam en Wilgeroosje met daarnaast onder andere Kruipende Boterbloem. Ook is hier veel opslag van vooral Berk te vinden. Een andere voormalige akker is volledig vergrast met onder andere Fioringras, Kweek en Gestreepte Witbol. Op een bepaalde lokatie domineert Schapezuring.

Binnen het zuidelijke raster, pas een jaar geleden geplaatst, heeft zich op een akker over een groot oppervlak een dichte mat van Greppelrus gevestigd. Dit zal van tijdelijke aard zijn. Ook Kweek domineert op enkele lokaties. Op enkele uit de produktie genomen graslanden overheersen Timotheegras en Geknikte Vossestaart.

Terreingebruik en voedsel van de Koniks

Regelmatige waarnemingen hebben een inzicht gegeven in het terreingebruik en de voedselkeuze van de Koniks.

Van mei tot en met september zijn de paarden bijna altijd in het open veld aanwezig. Van september tot en met april komen de paarden ook veel in het bos. De tabellen 2 en 3 geven een globale indruk van de voedselkeuze van de Koniks.

Wanneer de paarden op de weide zijn is gras het hoofdvoedsel. Kweek is erg geliefd, maar ook Fioringras wordt veel gevreten. Witbol wordt nauwelijks gevreten en van Timotheegras praktisch alleen de rijpe aren. Stuggere grassoorten als Riet en Rietgras worden het meest 's winters gepakt. Wanneer de kwaliteit van het gras te wensen over gaat laten wordt ook regelmatig Pitrus (blijft lang groen in de winter) en ruigte in de vorm van dode Akkerdistel en dode Brandnetel geconsumeerd. Ook rozetten van Speerdistel worden wel gepakt. Dode stengels van Ridderzuring worden niet gevreten. In het voorjaar wordt naast het verse gras een keur aan kruiden gepakt, onder andere Kruipende Boterbloem (de eerste blaadjes) Gewoon Biggekruid, Paardebloem, Schapezuring en Veldzuring. Van de composieten en de zuringsoorten worden ook de bloeiwijzen gevreten, soms zelfs selectief.

Zoals gezegd trekken de Koniks vanaf september ook regelmatig het bos in. Opvallend is dat in de herfst de bladval van de Es zo geliefd is. Ook op de grond gevallen eikels worden in de herfst wel genuttigd. Op de schors/bastvraat kom ik in de volgende paragraaf terug.

Wanneer langdurige strenge vorst uitblijft is de Braam een wintergroene struik. De bladeren blijven dan voor de paarden aantrekkelijk. Van de stengels blijven ze af, deze zijn te

'Wilde paarden' op De Ennemaborg, april 1986.

Foto: Leo Stockmann.





Foto boven:
**Door Koniks aangevreten en weer uitgelopen
Hazelaar, september 1986.**
Foto: Leo Stockmann.

Foto onder:
**Konikmerrie Ozanka doet zich te goed aan iep-
bast, januari 1984.**
Foto: Leo Stockmann.

stekelig. Stengels van de Framboos worden wel afgekapd en opgevreten. Meidoornblad en Speenkruid is na de winter het eerste verse groen dat de paarden weer ter beschikking staat en het is door hen erg gewild.

Schors- en bastvraat

De meest zichtbare invloed van de paarden in het bos is de vraat aan schors en bast. Elk paard is in de winterperiode verantwoordelijk voor het al dan niet zwaar aanvreten van tientallen stammen en stammetjes. Niet elke winter hebben de Koniks de zelfde voorkeur. In de winter van 1982/1983 werd de Iep erg selectief uitgekozen en in geringere mate de Es. Wat betreft de Iep werden zelfs stammen met een omtrek van 150 cm volledig afgeschild tot meer dan een meter boven reikhoogte. Iepbast reept erg gemakkelijk. In de winter van 1983/1984 werden veel Essen, Iepen en Meidoorns aangepakt en een geringer aantal Eiken en Elzen. Voor de Iep was daarmee aan het aantal aan te vreten stammen een eind gekomen. Met uitzondering van de iepestammen bleven stammen met een omtrek van meer dan circa 60 cm buiten schot. De aangevreten Iepen zijn in de zomer van

1984 door medewerkers van de Plantenziektenkundige Dienst omgezaagd. De dikste stammen zijn verder geschild en blijven liggen en de dunnere stammen en takken zijn verbrand. Deze maatregel wordt genomen om verspreiding van de Iepespintkever te voorkomen. In de winter van 1984/1985 werden weinig Meidoorns aangevreten, maar een soort die nu opeens aantrekkelijk bleek was de Esdoorn. Ook verscheidene stammetjes van Hazelaar en Lijsterbes moesten het ontgelden. Ook in de afgelopen winter (1985/1986) zijn verscheidene Esdoorns (ook dikke stammen, met omtrekken tot 115 cm) tot boven reikhoogte van bast ontdaan. Medio februari 1986 bleek dat op een drietal lokaties binnen een zeer dichte eikenaanplant van 1973 in totaal circa 250 exemplaren vrij zwaar aangevreten waren.

Tot dusver hebben de Koniks de in 1949 aangeplante Beuken vrijwel met rust gelaten. In tegenstelling hiermee hebben de Shetlandpony's in augustus 1984 nagenoeg alle binnen het middelste raster voorkomende Beuken (aangeplant in 1961) zwaar aangevreten. Het is niet duidelijk geworden waarom ze deze nu juist in de zomer hebben aangevreten. Opmerkelijk is dat zowel de Koniks als de Shetlanders de (Amerikaanse) Vogelkers vrij aardig met rust laten.

Zo de koeien in het bos komen vreten deze geen schors/bast van de struiken en de bomen, wel vreten ze braamblad.



Invloed van (selectieve) begrazing van de paarden op de vegetatie

Omdat er ten opzichte van het aantal grazers een overproductie aan gras is, wordt niet alles afgevreten. Er ontstaat een grofschalig patroon van erg kort (typisch paardewerk), minder kort en niet afgegraasde gedeelten. Onder andere Patrijzen en Hazen hebben baat bij de onbegrasde gedeelten door erin te nestelen en respectievelijk hun leger in te bouwen.

De in het voorjaar opkomende ruigte kan doorgroeien aangezien de paarden daar in de zomerperiode niet aankomen. Vele inseksoorten, waaronder verscheidene vlindersoorten, profiteren van de aangrenzende ruigte. Maar 's winters wordt de ruigte grotendeels weggevreten.

Hoewel Pitrus in de winter regelmatig wordt gevreten blijft zij zich gestadig uitbreiden. Het verspreidingsvermogen van deze soort is groot en vestigingsmogelijkheden zijn er volop.

Omdat braamstengels niet worden gevreten kan de Braam, als het zich eenmaal heeft gevestigd, doorgroeien en zich uitbreiden. Vooral binnen het middelste raster heeft zich al aardig wat braamstruweel ontwikkeld.

Elders in het terrein hebben zich enkele hondsroosstruiken gevestigd. Deze weten zich beveiligd door scherpe kromme stekels. Wat Braam wel lukt, lukt boompjes in het algemeen niet. Nagenoeg alle in het voorjaar en zomer opgroeiende jonge boompjes worden in de winterperiode weer afgehaakt. Enkele Berkjes binnen het braamstruweel hebben tot dusver kans gezien verder door te groeien. Overigens betekent het afhappen van een jong boompje zeker niet altijd het einde ervan. Het volgende voorjaar kan het weer uitgroeien (vaak struikvormig), om daarna in de winterperiode weer te worden afgehaakt...

Zoals in de paragraaf 'beheer' al is gezegd, is het wel de bedoeling dat doorgroei van verscheidene struiken en bomen buiten het bos mogelijk moet zijn. Dit zal ten slotte alleen lukken bij een erg geringe graasdruk. Het aanvreten van stammen aan struiken en bomen heeft natuurlijk gevolgen. Kleinere vraatwonden groeien in de loop der tijd wel weer dicht. Is de stam helemaal rondom geschild dan betekent dat voor die stam het einde. Echter, veel zwaar aangevreten stammen lopen in het voorjaar op de restanten bast on-

	herfst	winter	voorjaar
bladval Es	••		
schors/bast	•	•	
takken	•	•	•
dood hout		•	•
gras	•	•	•
dode brand-netelstengels		•	
braamblad		•	
twijgen + blaadjes Meidoorn			•
Speenkruid			••

•• = zeer veel
• = regelmatig tot veel

Voedselkeuze van de Koniks in het bos.

deraan de stam weer uit. Dit geldt voor vrijwel alle in het bos voorkomende soorten. Alleen bij de Beuk constateer ik het nauwelijks. Werkt het paard dus aan de ene kant bevorderend voor de dood-houtfase, aan de andere kant zorgt het ook voor verjonging (vergeelijk het afzetten van stammetjes in houtwallen of hakhoutbosjes). Natuurlijk moet het aantal kwijnende en dode stammen niet te groot worden, maar het is wel gewenst dat zeker in de dicht aangeplante jongere en jongste opstanden openingen in de kroonlaag komen. Dit geeft ook mogelijkheden tot het ontstaan van grazige plekken. Over de betekenis van dood hout in het bos wil ik verwijzen naar het themanummer 'Dood hout in het bos' (2).

Dat de paarden de structuur in het bos mede bepalen zal wel duidelijk zijn. Over het belang van een gevarieerde structuur is voor wat betreft het bos al onder andere geschre-

	zomer	herfst	winter	voorjaar
gras	••	••	••	••
pitrus			•	
ruigte			•	
kruiden				•

•• = zeer veel
• = regelmatig tot veel

Voedselkeuze van de Koniks op de weide.

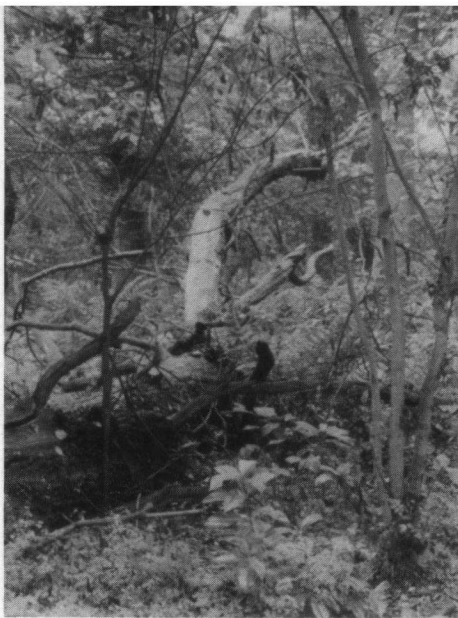


Foto boven:

Stukje natuurbos op De Ennemaborg, september 1986.

Foto: Leo Stockmann.

Foto rechtsonder:

De Punt van Reide.

Foto naar een kleurendia van Henk Reitsema.

ven in het themanummer 'Vogels en bosstructuur' (3) en in het themanummer 'Zoogdieren en bosstructuur' (4).

Begrazingsdruk

Graasdruk is een kardinaal punt in de ontwikkeling van de vegetatie. Naar de norm van natuurbeheer gerekend is de graasdruk binnen het noordelijke en het middelste raster tot dusver erg hoog.

De voedselrijke voormalige akkers en graslanden lenen zich echter wel voor een wat hoge graasdruk. Het bos is in zijn totaliteit wel gevarieerd, maar er zijn verscheidene dichte saaie aanplantingen in aanwezig. De paarden moeten onder andere hierin structuurbevorderend werkzaam zijn. Of dat naar tevredenheid lukt valt nog te bezien. Mocht de graasdruk op een gegeven moment te hoog blijken te zijn, dan kan gemakkelijk ingegrepen worden. Overigens komen er binnen het terrein Reeën, Hazen en Konijnen voor die uiteraard ook een stempel op het gebeuren drukken. Ook moet bedacht worden dat niet alleen de grazers van invloed zijn op de structuur. Een flinke storm kan in een bos de boel danig op zijn kop zetten.

De dieren: meestal leuke, maar ook wel eens minder leuke ervaringen.

Dagelijks worden de dieren gecontroleerd door een terreinmedewerker van de stichting. Maar ook wandelaars en omwonenden berichten wel als ze iets bijzonders merken aan de dieren. Zelfs met de zo geharde Koniks gebeuren ook wel eens minder plezierige dingen. In 1985 moest een tweejarige merrie worden afgemaakt nadat ze ernstig verwond was geraakt in het raster (houten palen met glad schrikdraad). In het voorjaar van 1986 is een veulen verdronken vlak na de geboorte. Eén van de in 1981 aangekochte merries, Ozanka, kreeg afgelopen zomer een zware baarmoederontsteking, gevolgd door hoefbevangenheid. Dit laatste bleek niet te genezen, waarna het dier is afgemaakt.

Eveneens deze zomer is een veulen indirect door tetanus of door een harde trap tegen zijn kop door de hengst Nagar aan zijn einde gekomen. Twee dagen nadat het veulen met spierverkrampingsverschijnselen werd gesignaleerd, is het, nadat het al weer wat beter met hem leek te gaan, toch zijn evenwicht kwijtgeraakt bij een sloot, erin getuimeld en toen verdronken. Ondanks dit noodlot overheersen bij de Koniks gelukkiger zaken. De vrijheid die de paarden hebben, stelt hun in staat een natuurlijk leven te leiden (Stockmann 1986).

De koeien geven zorg in de kalverperiode. De moeder heeft vaak te veel melk voor één kalf. Nu kan ze daarvan verlost worden door haar na te melken of door er een tweede (aangekocht) kalf bij te zetten. Maar het vreemde kalf wordt niet altijd geaccepteerd, wat dan weer veel extra werk betekent voor het personeel. Om van deze last bevrijd te zijn wordt wel gedacht de Blaarkop (een melkkoe) te vervangen door een minder melk producerend ras. Ook valt te denken aan zomerbeweiding met uitsluitend jongvee.

Onderzoek

Onderzoek is en wordt gedaan op het gebied van de vegetatie. Ook zijn in het veld voedselmonsters verzameld, overeenkomstig met dat wat de Koniks vreten. De volledige analyse van die monsters is nog niet afgerond. Door de auteur is onderzoek naar het gedrag van de Koniks verricht.

Bodemkundige en bodemvruchtbaarheidsgegevens zijn voor een groot gedeelte van het

natuurgebied bekend door onderzoek van studenten.

Jaarlijks worden broedvogelinventarisaties gedaan. Het gebied is voor vele vogelsoorten aantrekkelijk.

Publiek en publiciteit

Het natuurgebied is voor voetgangers en fietsers vrij toegankelijk. Honden, ook aangelijnd, zijn niet toegestaan. Helaas houdt niet iedereen zich aan die bepalingen.

In de weekends (als het tenminste mooi weer is) wordt het bos vrij druk bezocht. De eerste tijd na de inscharing van de Koniks is er extra drukte geweest, mede door de aandacht die de pers eraan gaf, hiertoe ook aangespoord

door de Stichting Tarpan, die zich sterk heeft gemaakt voor de komst van de Koniks naar Nederland. Door de week is het erg rustig in het terrein. Hoewel het best eens voorkomt dat de paarden van de mensen iets toegestopt krijgen (ondanks voederverbod), heeft dat er niet toegeleid dat de paarden op de mensen toekomen zodra ze deze maar in de gaten krijgen.

Op de borg zijn en worden regelmatig voorlichtingsdagen georganiseerd over het huidige beheer. Ook worden excursies gehouden. De mensen waarderen over het algemeen het beheer wel. Een enkeling staat zeer argwanend tegenover de vraat door de paarden aan struiken en bomen.

De Punt van Reide, gemeente Termunten

Verwerving

De Punt van Reide is sinds 1981 in beheer krachtens een overeenkomst met de eigenaar, de Nederlandse Staat (Dienst der Domeinen). De totale grootte is circa 46 ha.

Beschrijving

De Punt van Reide is een hogere kwelder, deel van de oude oeverwal van de Eems, gelegen op een keileemopduiking. Dank zij deze stevige ondergrond is de Punt, anders dan het achterliggende veengebied, destijds niet door de Dollard weggespoeld. Ook na de vele inpolderingen vormt de Punt landschappelijk een markant element door zijn ver uitstekende ligging in de Eems-Dollard. Door deze ligging schermt de Punt ook in belangrijke mate de Dollard af voor golfslag vanuit de Eemsmonding.

De kwelder van de Punt vertoont een grote verscheidenheid van brakke tot zoute vegetaties, is van belang als broedbiotoop voor onder andere Vissie en is hoogwatervluchtplaats voor vele steltlopers.

Beheer

Het beheer is gericht op behoud en herstel van een meer natuurlijk geomorfologisch patroon en afwatering, behoud en zo mogelijk verdere ontwikkeling van de functie van het gebied als broedbiotoop, pleisterplaats voor diverse soorten steltlopers, eenden en ganzen, en behoud en zo mogelijk verdere ontwikkeling van een gevarieerde en structuurrijke vegetatie, die tevens voldoet aan de door de avifauna gestelde eisen. Daartoe wordt de kwelder extensief begraaasd met



schapen, maaien vindt pas plaats na het broedseizoen (meestal half juli), greppelonderhoud vindt nauwelijks plaats. Een randvoorwaarde voor het beheer is, dat de Punt van Reide zijn huidige omvang behoudt.

Niet alleen is dat van belang uit het oog van behoud van het rustige karakter van de Dollard, maar ook vanuit waterstaatkundig oogpunt. Vanuit dit laatste wordt de oever van de Punt beheerd door Rijkswaterstaat, die ook eisen stelt ten aanzien van de mate van begreppeling van de kwelder. De oeverstrook valt buiten de beheersovereenkomst met Domeinen.

Vanwege de benodigde rust voor broed- en trekvogels is de Punt van Reide niet vrij toegankelijk voor publiek.

Problemen

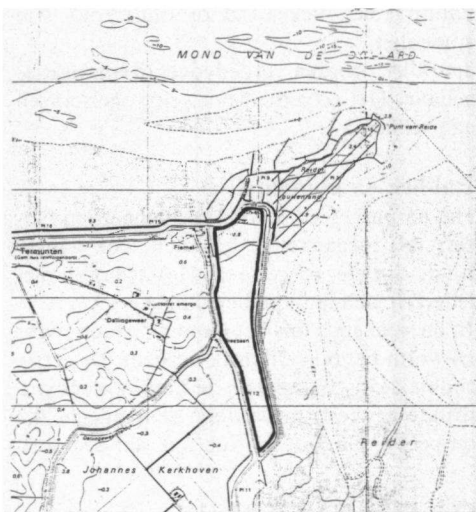
Vanuit het oogpunt van een optimaal natuurbeheer van de kwelder verdient begrazing met rundvee de voorkeur. Het wordt daarom wenselijk geacht, dat er in de toekomst maatregelen worden getroffen, dat rundvee over de nieuwe Deltadijk kan worden gebracht, zoals dat ook in de rest van de Dollard wordt mogelijk gemaakt. De dijk zelf mag niet met rundvee worden beweide.

De Dollardkwelders

Algemeen

De Dollard, gelegen in het noordoosten van de provincie Groningen, is het enige estuarium dat Nederland nog bezit. Bovendien heeft de Dollard nog een grote mate van natuurlijkheid. Het gebied kent een getijdenverschil van circa 3 m. Menging van zoet rivierwater met zout zeewater zorgt voor zout-brak-zoetovergangen. De aan de randen van de Dollard gelegen kwelders lopen geleidelijk op. De hoogteligging neemt vanaf het onbegroeide wad in de richting van de dijk toe. In de winterperiode raken de kwelders regelmatig overstroomd, maar ook gedurende de zomerperiode komt dat wel eens voor.

De mens heeft een sterke invloed gehad op het ontstaan van de kwelders. Door de aanleg van sloten en greppels bevorderde men de aanslibbing. De sloten lopen vanaf de dijk naar het open slik. Ze liggen op een onderlinge afstand van 400 m. Dwars op deze sloten zijn vele greppels gegraven. Door de Stichting



▨ = huidige reservaat

□ = nog te verwerven

Situering van de Punt van Reide.

Overgenomen uit Bijlage 4 van Beleidsvisie 1985, Stichting Het Groninger Landschap.

ting Het Groninger Landschap is het greppelonderhoud thans vrijwel geheel gestaakt.

Vegetatie

Soortensamenstelling en structuur van de op de Dollardkwelders voorkomende vegetatietypen worden bepaald door getijdenbeweging, zoutgehalte, textuur (slib/zandverhouding van de bodem) en begrazing (vee, Smienten, ganzen). Fresco (1974, in Dollard, portret van een landschap) vat de relatie tussen de factor zout en de vegetatietypen als volgt samen, tabel 1.

Aankoop en beheer door de Stichting Het Groninger Landschap

In 1981 kocht de Stichting Het Groninger Landschap 350 ha beweidbare kwelder aan. In dat zelfde jaar werden door de Vereniging tot Behoud van Natuurmonumenten 120 ha lage kwelder en 3856 ha slikken en water aangekocht, waarover Het Groninger Land-

plaats vloedwater	WEST ZOUT	MIDDEN MATIG ZOUT	OOST BRAK
LAAG	zeeastertype	zeeaster (vitaal)/ zeebies-type	riet/ zeebies-type
MIDDEN	kweldergrastype	kweldergrastype	fioringras/ kweek-type
HOOG	fioringrastype	fioringrastype	engels raaigras/ veldbeemdgras/ kweek-type

schap het beheer voert. Gestreefd wordt naar de aankoop van de overige beweibbare Dollardkwelders door Het Groninger Landschap en lage kwelders en slikken door Natuurmonumenten. Het totale beheersgebied zal dan uiteindelijk 5500 ha groot zijn. Het dagelijkse beheer door Het Groninger Landschap richt zich vooral op de kwelders. Door zo weinig mogelijk onderhoud aan de greppels te plegen wordt een natuurlijker waterverloop bevorderd. Om een zo gevarieerd mogelijke kweldervegetatie te behouden dan wel te versterken wordt de kwelder in het zomerseizoen beweide met jongvee.

Van groot belang daarbij is ook dat met name voor weidevogels, rietvogels en Kluut een geschikte en zo natuurlijk mogelijke broedbiotoop in stand wordt gehouden. Duizenden Smienten en ganzen die tijdens de trek de Dollard aandoen, eisen voor hun voedselvoorziening een bepaald oppervlak met een korte (= begraasde) grasvegetatie. Het beheer, dat afwijkt van het vroegere meer economisch ingestelde beheer, is nog in ontwikkeling.

Wetenschappelijk onderzoek (vanaf 1981) begeleidt het beheer.

Globale schets van de invloed van beweiding door jongvee op de vegetatie en de gevolgen daarvan voor de vogelbevolking

De mens heeft altijd al van de kweldervegetatie gebruik gemaakt. In Stratingh en Venema (1855) lezen wij: '*Het kwelderhooi* (vooral dat van het Kweldergras, *Puccinellia maritima*; opmerking L. St.) is voor paarden en schapen een zeer gezond krachtig voeder en tevens beterkoop dan het hooi van de binnenlanden; voor het melkvee is het minder voordelig, omdat men opgemerkt wil hebben, dat het wel vleesch geeft, maar de hoe-

Tabel 1. Sterk vereenvoudigde weergave van de relatie tussen de factor zout en de vegetatietypen op de Dollardkwelders (naar Fresco 1974).

veelheid melk vermindert'. Het was in die tijd regel de grasvegetatie te maaien en te hooien. Beweiding vond wel plaats na het hooien en duurde veelal tot aan het begin van november. Maaien en hooien vinden sinds omstreeks 1965 niet meer plaats, wel zomerbeweiding (van mei tot en met september). De geaardheid van het gebied laat jaarrondbegrazing niet toe.

Uit zowel vegetatiekundig onderzoek (onder andere Beeftink 1984 en Rotink & Van Wijk

Sloot over de Dollardkwelder, september 1986.
Foto: Leo Stockmann.



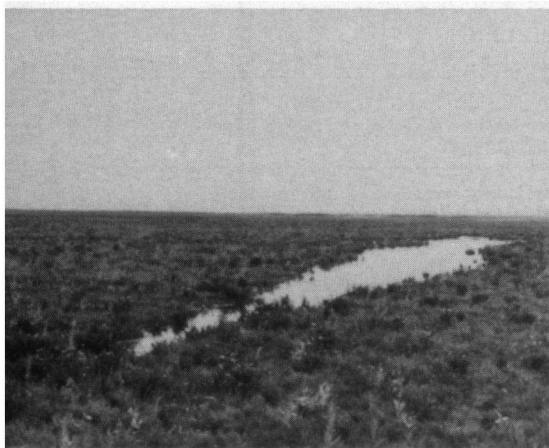


Foto boven:
Gezicht over de Dollardkwelder met plasje, september 1986.
 Foto: Leo Stockmann.

Foto onder:
Koeien temidden van de Zeeasters, september 1986.
 Foto: Leo Stockmann.

1986) als uit gedragsonderzoek van het jongvee (Rotink & Van Wijk 1986) is een globaal beeld ontstaan van de invloed van de beweiding.

Bij een geringe veebezetting ziet de Kweek kans zich sterk uit te breiden. Uiteraard geldt dat voor het milieu waarin Kweek kan gedijen (zie tabel 1). Een sterke uitbreiding van Kweek leidt binnen dit vegetatietype tot een laag aantal plantesoorten. De Kweek verdringt bovendien andere voor het vee aantrekkelijke grassoorten als Fioringras, Rood Zwenkgras en Kweldergras. Voor wat betreft de Kweek kan een wat hoge beweidingsdruk geen kwaad. Echter een te groot aantal runderen leidt weer tot andere problemen. Omdat de Kweek, zeker als het ouder wordt, niet hun meest favoriete voedsel is bezoeken de runderen vaker de kwelderrand waar zich de erg kwetsbare riet-, zeebies- en zeeastervegetaties bevinden. Eenmaal daar vreten ze van het (lagere) Riet en van de Zeeaster (deze bevat veel zoet water), maar er wordt ook veel vertrapt. Wij moeten dan bedenken dat de zeeastervegetatie van de Dollard tot de best ontwikkelde van de wereld behoort en dus een zeer hoge botanische waarde vertegenwoordigt.

Beweiding van de kwelder treft ook de vogel-

bevolking. Weinig koeien betekent verruiging van de kwelder. De variatie in hoge en lage grasvegetaties neemt af waardoor de broedbiotoop van veel weidevogels afneemt. Ook het voedselgebied voor Smienten en ganzen wordt kleiner. Van Tongeren (1985) stelde vast dat de meest intensief door het vee begraasde delen van de kwelder, Rood Zwenk- en fioringrasvegetaties alsmede die van de meer open delen van de pioniersvegetaties, het meest intensief begraasd worden door de ganzen.

Te sterke beweiding van de kwelder zal leiden tot een aanzienlijk terugdringen van de zeeaster-, zeebies- en rietvegetatie. Het aantal vogels dat in de rietvegetatie broedt, zal sterk achteruitgaan. Hoewel de mogelijkheid om te foerageren op de kwelder voor Smienten en ganzen zal toenemen, staat daar weer tegenover dat de slaapgebieden voor eenden en ganzen in de pioniervegetaties (Engels Slijkgras, Zeeaster, Zeebies en Riet) steeds meer achteruit zullen gaan.

Met het huidige inzicht zullen circa 1,2 stuks jongvee per ha kwelder het beste beheersresultaat geven.

Beheersproblematiek

Door de vele, vaak onoverzichtelijke, steilrandige greppels is betreding van de kwelders voor het vee niet van risico ontbloot. Herhaaldelijk raakt een dier vast in een greppel. Soms kan nog tijdig hulp worden verleend door de veeopzichter (het vee wordt dagelijks geteld), maar ettelijke dieren zijn verdronken bij opkomend water. Bij wijze van experiment zijn twee jaar geleden in een gedeelte



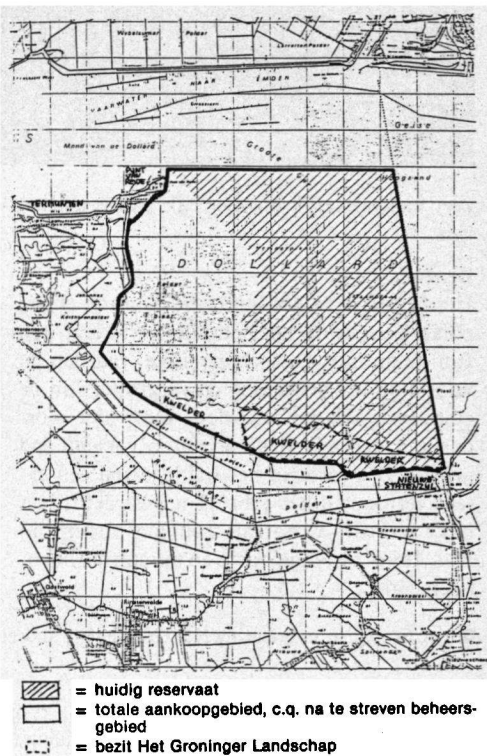
van het gebied de meest gevaarlijke greppels aan één zijde schuin afgesneden. Dit heeft tot gevolg gehad dat in dat gedeelte geen koe meer is verdrongen, omdat ze zich tijdig uit de greppels konden bevrijden. Vanwege dit succes zijn ook de overige meest gevaarlijke greppels op genoemde manier behandeld.

De Stichting Het Groninger Landschap is wat inscharing betreft afhankelijk van het aanbod van boeren. In de zomer van 1986 is een veel geringer aantal runderen ingeschaard dan nodig is voor een optimaal beheer. Het geringe aanbod had wellicht twee oorzaken. Ten eerste waren de kwelders minder goed bereikbaar door de werkzaamheden aan de Dollarddijk (verhoging) en ten tweede is mogelijk ook de superheffing van invloed geweest. Mocht het verkrijgen van vee van boeren een probleem blijven dan zal de stichting zich moeten beraden om zelf vee aan te schaffen.

Hoe uniek de Dollard ook is, hij staat aan verscheidene gevaren bloot. Een grote bedreiging is onder andere de geplande aanleg van de Dollardhaven bij Emden. Bij aanleg van deze haven wordt de zout-zoetgradiënt in de Dollard aanmerkelijk verlegd, omdat de Eems haar zoete water direct in de Dollard gaat lozen en niet zoals nu eerst achter de zogenaamde Geisedam onder de Duitse kust blijft stromen. De unieke zeeastervetatie zal vrijwel verdwijnen. De moeilijk te beheeren kweekvegetatie zal zich over een veel grotere oppervlakte uitbreiden. Ook de rietvegetatie zal zich aanmerkelijk kunnen uitbreiden. Dat één en ander gevolgen heeft voor de vogelbevolking zal duidelijk zijn.

Betreding door mensen

De Dollardkwelders mogen niet worden betreden, dit vooral vanwege het grote ornithologische belang van het gebied. In de zomerperiode zijn het de broedvogels en in de winterperiode de trekvogels die niet gestoord willen worden. Enkele punten op de dijk mogen wel worden betreden onder andere bij Nieuwe Statenzijl. Vanaf deze punt heeft men ruim zicht over de kwelders.



Landgoed de Coendersborg

(tussen Nuis en Jonkersvaart, gem. Marum)

Beschrijving

Het landgoed 'de Coendersborg' heeft een langgerekte vorm, namelijk 2500 bij 300 m. Deze vorm is evenals dat het geval is bij de borgherden van 'De Ennemaborg' en 'De Fraeylemaborg' ontstaan door de verkaveling in opstreckende heerden bij de ontginning van de woeste gronden.

Vanwege de karakteristieke elzensingels van het zuidelijk Westerkwartier ligt het landgoed besloten in het omringende kleinschalige agrarische landschap. Toch is het land-

goed een markant element door zijn lengte en door zijn hoogopgaande bossen en lanen. Ook het landgoed zelf heeft een kleinschalig karakter. De verspreid liggende weilanden, totaal circa 43 ha, worden omsloten door elzensingels, ca. 9 ha vrijliggende lanen, 25 ha opgaande bossen en bosjes van verschillende aard en 1 ha hakhoutbos. Bovendien ligt midden in het opgaand bos nog een open terrein bestaande uit verruigde heide. Door deze afwisseling is 'de Coendersborg' recreatief



Het door Schoonebeker Schapen begraasde gedeelte (no. 82-876) van de 'Coendersborg'.

Foto naar een kleurendia van Henk Reitsema.

zeer aantrekkelijk en zeer rijk aan broedvogels.

Beheer

Het beheer van het landgoed is in de eerste plaats gericht op het behouden en vergroten van de natuurwetenschappelijke waarden en voorts op het behouden en vergroten van de cultuurhistorische waarden. Ook hier worden per deelgebied de accenten verschillend gelegd. Zo wordt in het weidegebied een extensivering van het gebruik nagestreefd. Het hakhoutbosje wordt als zodanig onderhouden, zowel als vogelbosje en als cultuurhistorisch object.

Het bos wordt zeer extensief beheerd. In een gedeelte van 10 ha waarbinnen 2-3 ha voormalig heideveld wordt getracht de heidevegetaties te herstellen door te plaggen, opslag te verwijderen en sinds 1981 door extensief met schapen te laten begrazen (zogenaamde Schoonebekers).

Ook is het beheer gericht op het behoud van mogelijkheden voor extensieve recreatie. Het landgoed is op wegen en paden opengesteld voor wandelaars en fietsers.

Overgenomen uit Bijlage 4 van Beleidsvisie 1985, Stichting Het Groninger Landschap.

■ Leo Stockmann, Stichting Het Groninger Landschap, Ossenmarkt 9, 9712 NZ Groningen, 050-135901.

LITTERATUUR:

- Beeftink, A. (1984): Beheerseffektrapportage Dollardkwelders van de Stichting Het Groninger Landschap. Rapport R.I.N. Texel, in voorbereiding (conceptverslag 1984).
- Werkgroep Dollard (1974): Dollard, portret van een landschap. Harlingen.
- Reitsema, H. (1985): De terreinen in eigendom en beheer bij de Stichting Het Groninger Landschap. Bijlage 4 bij beleidsvisie september 1985. Stichting Het Groninger Landschap.
- Rotink, K. & A. van Wijk (1986): Bij de pinken. Effecten van pinkenbeweiding op de vegetatie van de Dollardkwelders. Doctoraalverslag Plantenecologie, Rijksuniversiteit Groningen.
- Stratingh, G.A. & G.A. Venema (1979): De Dollard. J. Oomkens, J. Zoon & R.J. Schierbeek, Groningen, 1855. Opnieuw uitgegeven in 1979 door de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee te Harlingen en de Stichting Het Groninger Landschap te Groningen.
- Tongeren, E.L. van (1985): Inventarisatie van broedvogels en ganzen in de Dollardkwelders van het Groninger Landschap in relatie met de vegetatie, 1982-1983. Stichting Het Groninger Landschap, Groningen.
1. Stockmann, G.L. (1986): Over terreingebruik, voedselkeuze en gedrag van Koniks binnen het noordelijk raster van het natuurgebied van het landgoed de Ennemaborg. Rapport van de Stichting Het Groninger Landschap, Groningen 1986.
 2. Themanummer Dood hout in het bos. Nederlands Bosbouw tijdschrift, jaargang 55, nummer 2/3, februari/maart 1983.
 3. Themanummer Vogels en bosstructuur. Het Vogeljaar, jaargang 31 (2) - 1983.
 4. Themanummer Zoogdieren en bosstructuur. Huid en haar, jaargang 2 (3) - 1983.
- Over het gedrag van de Koniks is door de auteur van dit artikel geschreven in 'Noorderbreedte' 1986-1. (Noorderbreedte is een tijdschrift over natuur, milieu en landschap van Friesland, Groningen en Drenthe. Besteladres Ossenmarkt 9, 9712 NZ Groningen, 050 - 141956).